

KRITIKA

JUHÁSZ ANDREA*

„Csupa ellentmondás látszólag, de erről szól egész erdélyi életünk”

Boka László (szerk. és összeállította): *Transzilvanizmus. Eszmék, korok, változatok*. Budapest: MMA Kiadó, 2023. 544 oldal

Szép kiállítású, elegáns és provokáló piros borítójú könyv a transzilvanizmusról készült legújabb tanulmánykötet. A piros fedőlapon fekete álló betűkkel, több sorba szedve áll a cím: *Transzilvanizmus*. Ezt a komolyságot teszi még hangsúlyosabbá a grafika, ami a történelmi Erdély címerének Kós Károly által készített változata, az *Erdély kövei* című kötetről. Hogy miért éppen ez, és miért nem az Erdélyi Szépművészeti Céh ismert logója, azt nem tudjuk, bár kétségtelen, hogy a kötet egyik kiemelt alakja Kós Károly, és az is, hogy ezzel a választással nyomatékosítódik, a könyv Erdélyről szól. A piros–fekete színpárost két különböző módon bontja meg és ellenpontozza valami fehér: egyrészt kisméretű kapitálisokkal a címhez ragasztva olvashatjuk az alcímet. *Eszmék, korok, változatok* – ez a három szó ad támpontokat a könyv tartalmára vonatkozóan, másrészt a címer székelyeket és szászokat jelképező motívumai fehérek.

A kötetnek nem csupán a külső borítója figyelemfelhívó, a mérete is ígéretes. Ez nem sovány, nehezen összekapart kötet, a szerkesztő bőséges anyagot ad az olvasó kezébe. Az írásokkal szereplő kutatók több tudományág képviselői, témáik, módszereik, szempontjaik különbözőek, de kettő kivételével most született, új tanulmányok vannak a kötetben. A két kivétel, a könyv végén függelékben közölt művek, tulajdonképpen a szerkesztő tisztelgése két olyan tudós életműve előtt, akik a transzilvanizmus kutatásában mérföldköveket raktak le, ráadásul az egész kötet az ő emléküknak van ajánlva. A két szerző Pomogáts Béla és Cs. Gyimesi Éva, a két szöveg *A transzilvánista ideológia* illetve a *Gyöngy és homok* címűek, mindkét szerzőnek a témában született máig meghatározó írása. (Itt rövidítve, szerkesztve jelentek meg.)

* A szerző irodalomtörténész. E-mail: juhasz28.andrea@gmail.com

A könyv a Függelék előtt tizenkét szöveget tartalmaz. Az első egyfajta bevezető tanulmány, ahogy erre a tartalomjegyzék szedése is utal. Ezt a kötet összeállítója és szerkesztője írta. Ennek az szövegnek a vége nagyrészt megegyezik a hátlapon olvasható ismertetővel. Meglehetősen szerénynek tűnő vállalást találunk ezekben: egyrészt azt, hogy az összegyűjtött tanulmányok nem adnak átfogó képet a transzilvanizmus értelmezéseiről, változatairól, történetéről, értékrendjéről, hatásáról, másrészt, hogy a szövegek csupán hézagpótlásra vállalkoznak e kérdéskörökben. Miközben az MMA kiadványa valóban nem nyújtja egy monográfia teljességét, aközben jóval többet kapunk, mint pusztán néhány vitatott kérdés tisztázását.

Egy tanulmánykötet esetében az olvasó kérdése leginkább az lehet, hogy jut-e valamilyen többlettudáshoz a kötet írásait együtt olvasva, vagy a szövegek csupán önmagukban, külön-külön érvényesek. Azt gondolom, a *Transzilvanizmus* kötet igenis tartalmaz ilyen többletet, könyvként, egyben olvasva ezeket az írásokat olyan alapvető jellemzőket és összefüggéseket ismerünk és értünk meg, melyek túlmutatnak pusztán az egyes szövegek mondanivalóinak a horizontjain.

Természetesen ehhez a bevezető tanulmány, Boka László *Transzilvanizmusformák, transzilvanizmusváltozatok* című írása adja meg a felütést. Ezután kronologikus rendben következnek az írások – pontosabban a tanulmányok témái állíthatók hozzávetőleges időrendbe. Az erdélyi fejedelemség korától indulunk és eljutunk a jelenhez; Balázs Mihály történész 1526-tal kezd és a XVIII. század végéig vezeti gondolatmenetét (*A transzilvanizmus korai újkori előzményeiről*), míg az utolsó szöveg tárgya a rendszerváltás utáni Erdély jellemzőinek az áttekintése, szerzője, Markó Béla az irodalmi és a politikai élet lehetőségeit és választásait is felvázolja írásában (*Ki beszél itt transzilvánul?*). A kettő között előbb az időrendet követve sorjáznak azok a tanulmányok, melyek egy – vagy több – személy transzilvanista tevékenységét mutatják be és elemzik (K. Lengyel Zsolt Kós és Reményik erdélyiségével foglalkozik, Boka László Kuncz Aladár transzilvanizmus-konceptiójával és szerepével, Szász László Bánffy Miklós erdélyi szerepvállalásával, Láng Gusztáv Dsida transzilvanista költészetével, Filep Tamás Gusztáv pedig az urbánus transzilvanistákról ad összefoglaló portrékat, Tabéry Gézáról, Kádár Imréről, Hunyady Sándorról, Lakatos Imréről, Karácsony Benőről, Ligeti Ernőről, Molter Károlyról, Szenczei Lászlóról), majd a napilapok és az irodalom szerepét ismertető tanulmány (Vallasek Júlia: *Irodalom hírek közé tördelve*), a képzőművészek erdélyi működésével foglalkozó írás (Murádin Jenő: *Az erdélyi magyar képzőművészet transzilvanista-helikoni korszaka*), azután a transzilvanizmus vallásos értelmezéseiről szóló munka (Patócs Molnár János: *A transzilvanizmus esélye és vallási vonatkozásai*), végül a második világháború utáni időszakokkal foglalkozó írás vezet el a rendszerváltás utáni időszakokkal foglalkozó szövegig (Balázs Imre József: *Transzilvanizmusalakzatok 1945 után*). A tanulmány szerzők több tudományágot képviselnek – a legtöbben irodalomtörténészek, történészek, de van művészettörténész, egyháztörténész és költő is.

Boka azzal indít, hogy a transzilvanizmus a magyar eszmetörténet egyik legvitatottabb, sokat kritizált, de máig hatni képes jelensége. Az első néhány oldalon azután a következő kifejezések sorakoznak, amelyek a transzilvanizmust nevezik meg: *eszmeiség, jelenségkör, alakzat, közösségi ideológia, hitmozzanat, eszme, ideológia, vigaszideológia, társadalmi cselekvésprogram, etikai modell* (5–9.). Definícióként pedig a következő szerepel: *történetiségét tekintve a kisebbségbe került magyarság kétségbeesett próbálkozásaként volt meghatározó a trianoni trauma túlélésére* (7–8.). Ezután az olvasó talán azt várja, hogy a tanulmányíró a transzilvanizmus fogalmát, meghatározásait sorakoztatja fel, tisztázza azok egymáshoz való viszonyulásait, rendezi, meddig ideológia, honnan lett belőle érzület, milyen etikát jelent, és vajon miképpen működött politikai programként. A tanulmány azonban a transzilvanizmus történeti kontextusát vázolja fel, valamint a transzilvanizmus jegyében fellépő intézmények történetét mutatja be és a fontosabb megfogalmazóinak téziseit és a jelentősebb két világháború közötti vitákat. A kötet írásait tehát egy átfogó, történeti kontextusba ágyazott intézménytörténeti bevezető előzi meg, és miután a további szövegek részterületekről – legyen az személy, intézmény, művészeti ág – szóló elemzéseknek tekinthetők, ez az első megfelelő betekintést ad a transzilvanizmus további jellemzőit bemutató szövegek világába.

A transzilvanizmus egyik létmódja szerint ideológia. Mannheim Károly eszmetörténeti kutatómunkáiban kétféle ideológia-fajtát különböztet meg. Az egyik értelemben az ideológia a valóság tényeire vonatkozatható elképzelés, míg a másik fajta az emberek egy csoportjának törekvéseit, céljait megfogalmazó eszme-rendszer, ami egy jövőben elérendő állapotot állít gondolkodásuk centrumába, ez azonban a jelen állapotban biztosan még nem az érzékelhető realitás. Ez esetben van tehát egyfajta diszkrepancia a valóság és az ideológia által hirdetett cél között. Azaz ez az ideológiafajta a hiányokra koncentrál, azt tételezi elérendő célnak, ami a leginkább hiányzik a jelenből, épp a hiány megszüntetése ugyanis a célja.¹ Cs. Gyimesi Éva szerint a két világháború közötti erdélyi magyarok a transzilvanizmus megalkotásával az új helyzet okozta veszteségek kompenzálására törekedtek oly módon, hogy az objektív körülményeket, a magukra hagyottságot célként és értéként tételezték (493–541.). Az így létrejött transzilvanizmuselképzelések azután az önállóság mértékét és értelmezését tekintve két irányt alkottak. Az egyik szerint az önálló Erdély az eredendő és elsődleges kerete az erdélyi világnak, amivel a magyar nemzettudatot a regionális tudat mögé utasították ennek az iránynak a képviselői, például Kós Károly és Kuncz Aladár, míg a másik a magyar nemzet egységét hirdeti, amiben az erdélyiség csak sajátosság, nem eredendő különállás.

A kötet szerzőinek többsége transzilvanizmussal foglalkozó elméleti írásokat interpretál, kommentál, de találunk intézménytörténettel, eseménytörténettel és irodalmi alkotások elemzésével foglalkozó szövegeket is. Balázs Mihály történész

¹ Clifford Geertz: *Az értelmezés hatalma*. Budapest: Századvég K., 1994, 24–30.

az erdélyi fejedelemség politikai helyzetéről szóló korabeli forrásokat mutatja be 1526-tól a Gubernium létrejöttéig, és némileg a 18. századból is. A főként eseménytörténeti összefoglalók és a történetírói szövegek Balázs kommentárjaival végigvezetnek bennünket az Erdélyi fejedelemség megalapításától, amikor a két haza fogalma kialakul, Erdély önálló államának virágkorán át annak fokozatos elveszéséig. Végül a fejedelemség megszűnése után megmaradó Erdély-képzetet Mikés Kelemen szépirodalmi művében (*Törökországi levelek*) mutatja fel az elemző. Óvatos konklúziója, hogy a 16–18. században igenis létezett erdélyiségtudat, amit a huszadik századi transzilvanizmus előzményének tekinthetünk.

Vallasek Júlia az erdélyi napilapoknak a két világháború közötti, irodalomban betöltött kiemelt szerepét mutatja be írásában. Az első világháború után az addig helyi ügyekkel foglalkozó sajtó szerepe Erdélyben ugyanis jelentősen megváltozott, a helyi ügyek, történések és érdekességek helyett ugyanis Erdély egészére, valamint Magyarországra és Romániára is figyelni kellett. De nem csupán a hírek mennyisége és minősége alakult át, fontosabbá vált a napilapok irodalomközlő feladata is. Vallasek az utóbbinak működését elemzi.

Az erdélyi magyar képzőművészet két háború közötti transzilvanista időszakát mutatja be Murádin Jenő tanulmánya. Írásának középpontjában a Barabás Miklós Céh (rövidítése: BMC) létrejötte, tagjainak munkássága, és kiállításai állnak, majd pedig a BMC kapcsolatai az erdélyi román és szász képzőművészekkel. Letrejöttkor a BMC a Helikon szellemében hirdette meg programját, és nem meglepő módon Kós Károlynak döntő szerepe volt, de Bánffy Miklós is bábáskodott születésénél. Farkas Zoltán kritikus írásában (ld. Magyar Csillag, 1941) a következőket írja a BMC művészeinek erdélyiségéről: „[v]alami áttetsző fanyarság fűzi össze Erdély mai művészetét, akármilyen festői irány hívei legyenek is. Talán az érzékiségük is hűvösebb, [...] [k]issé talán elvontabbak, kissé talán szárazabbak, de bizonytalanabbak. Kapcsolatuk a természet világával igen eleven, a néphez is eléggé közel állnak”. (383.) 1941 ugyan már az az időszak, amikor Észak-Erdély Magyarország része lett.

A transzilvanizmus 1945-öt követő utóéletével, feléledésével, motívumaival és az erdélyi magyar irodalmi élet intézménytörténetével foglalkozik Balázs Imre József. Megállapítja, hogy a második világháború után kialakult új államban a korábbi kulturális intézmények megszűntek, az irodalom képviselői a romániai írók szervezetébe tagolódtak be, és csak később, fokozatosan kapott lehetőséget a magyarság új intézmények – folyóiratok, könyvkiadó – létrehozására. A két világháború közötti transzilvanista irodalmi tendenciák egy része újjászületik Balázs szerint, előbb a történelmi regények újabb generációi, majd a történelmi dráma kiemelkedő alkotásai születtek meg, miközben a tájlíra is új életre kelt, ahogy a transzilvanizmus történetével és továbbélésével foglalkozó elméleti írások és viták is megindultak ezekben az évtizedekben.

A kötet függelék előtti utolsó írása a rendszerváltás utáni erdélyi irodalmi élettel foglalkozik, párhuzamosan mutatja be az irodalmi és a politikai élet helyzetét, változásait. Nem véletlen a két téma összekapcsolódása, a szerző ugyanis mindkét intézményrendszernek kiemelkedő jelentőségű szereplője. Markó Béla esszéje az elmúlt immár több, mint három évtized építkezéseivel, lehetőségeivel és választásaival néz szembe, azokról ad összefoglalót. Markó szerint ellentétes irányokat vett az irodalom és a politika. Amíg ugyanis az irodalom képviselői a két háború közötti intézményeket élesztették fel vagy alapították újra, illetve a magyarországi irodalommal való egyesülésben voltak érdekeltek, addig az erdélyi magyar politika új pártot alapított, és a romániai politikai életben kezdett részt venni. Mindkét stratégia helyes választásnak bizonyult Markó értékelése szerint.

A történeti szövegek alkotják a könyv második felét, az első rész a személyeket és tevékenységüket bemutató tanulmányoké, ez a nagyobb terjedelmű. Meghatározó személyiségekről kapunk portrékat, és interpretációkat az Erdélyről való elképzeléseikről. Vannak nagy hiányzók, mégis igen gazdag és árnyalt az a kép, amit a tanulmányok elénk festenek a két világháború közötti erdélyi irodalmi élet alakítóiról, az ő viszonyaikról, az intézményekről, eszmékről és értékrendekről. Vannak visszatérő szereplők – ilyen például Kuncz Aladár. Boka László alapos tanulmányban, Kuncz erdélyi irodalomról szóló írásainak szoros olvasásával és azok értelmezésével követi végig 1923-tól 1931-ig az erdélyi irodalomról való elgondolásait. Boka László apró részleteket bemutatva tárja elénk miképpen válik Kuncz számára hazává Erdély. Emellett ismerteti a *Fekete kolostor* szerzőjének irodalom-szervező tevékenységét, mely alapvető a húszas években létrejött új intézményrendszer szempontjából. K. Lengyel Zsolt tanulmányában is fontos szerepet kap Kuncz. E tanulmány Reményik Sándor és Kós Károly transzilvanizmuselgondolását mutatja be párhuzamosan, Kuncz egyfajta referenciaszerepben jelenik itt meg, Reményik Erdély-felfogása ugyanis párhuzamosan formálódik Kuncz nézeteivel. Mindkettő sokat alakult, míg eljutottak az „Erdély az én hazám” kimondásáig és vállalásáig. K. Lengyel tanulmánya a legterjedelmesebb, száz oldal hosszú. A szerző megjegyzi, hogy Reményik és Kós transzilvanizmusának párhuzamba állítása Kántor Lajostól származó gondolat. (102.). K. Lengyel e termékeny ötlet jegyében, nagyon alapos gondolatmenet keretében követi végig a két kivételes személyiség elméleti írásait, irodalmi alkotásait és tetteit, az egyes mozzanatokat alaposan, kontextualizálva értelmezve. Reményik, a Végvári versek szerzőjeként a húszas évek elején még a magyar nemzet egységét hirdeti, miközben Kós Erdély különállását látja és teszi politikai és művészi programjának középpontjába. Erdélynek egyfajta föderációs államrészként való romániai beillesztése programja 1922-ben bukott el, Kós ettől kezdve az erdélyi kulturális életre koncentrált. Az, hogy végül egyformán gondolkodnak Erdélyről, K. Lengyel szerint legalábbis részben az őket ért azonos szellemi hatások következménye, amiben protestantizmusuk és Ady iránti elkötelezettségük volt döntő tényező. Kós Erdélyre már az első világháború végétől

önálló, szerves egységként tekintett, míg Reményik ehhez hosszú úton érkezett el, ám a továbbiakban, 1940 után is ragaszkodott hozzá, fejezi be K. Lengyel.

Szász László izgalmas szöveget közöl Bánffy Miklósról, melyben Kuncz szintén fontos mellékszereplő. Tanulmányában a gróf 1926-os Romániába való hazatelepülésének okait és körülményeit ismerteti. Utalások és másodlagos források alapján úgy látja, tudatos politikai elhatározás volt Bánffy hazatelepülése, még akkor is, ha épp a politikai aktivitásról való lemondás volt ennek a feltétele. Az irodalmi és művészeti élet szervezése és irányítása volt az a politikai feladat, ami Szász szerint Bánffy-t vezette. Ebben volt „munkatársa” Kuncz, aki e szerint a feltételezés szerint nem pusztán gyermekkorának helyszínéhez való érzelmi ragaszkodása miatt költözött Kolozsvárra, hanem feladattal érkezett. Szász ezenkívül Bánffy transzilvanista irodalmi alkotásainak fő vonásait is érzékenyen rajzolja meg.

Filep Tamás Gusztáv vállalása eltér a többi kutatóétól – ő egész portrészorozattal van jelen a kötetben, az általa urbánus transzilvanistáknak tartott irodalmárokról rajzol arcképeket, erdélyi vonásaikat ábrázolva. A szerző célja, hogy eltüntesse a tudományos kutatás eddigi hiányosságait, hozzájárulva egy-egy terület teljes spektrumának részletes és alapos megismeréséhez. Ilyen hiány volt szerinte eddig az erdélyi irodalom városi vonala, amely háttérbe szorult a természethez kapcsolódó, népi erdélyi irodalom mellett. A portrékban tárgyalt szerzők legtöbbszöréről jelentek már meg korábban írásai, Ligeti Ernőről egyenesen monográfiát írt. Filep sorra veszi szereplői minden, Erdélyhez kapcsolódó tevékenységét, irodalmi témáját és motívumát – melyek együtt adják a transzilvanizmusukat.

Láng Gusztáv Dsida Jenő transzilvanista költészetét elemzi. A szerző a fiatalon elhunyt erdélyi lírikus életművének egyik legmélyebb ismerője, és Dsidának nem csupán idevágó nyilatkozatait, választásait ismerteti, hanem a transzilvanista ideológia költői megfogalmazásait interpretálja. Dsida transzilvanizmusa mély vallásosságával együtt költészetének meghatározó vonulatát jelenti, ennek alakulását követhetjük végig az életművön. Ehhez a tanulmányhoz kapcsolódik Patócs Molnár János egyháztörténész írása, aki a transzilvanizmusnak éppen a Láng által megfogalmazott hármaskörű iránya – a népi, történelmi és vallásos – közül az utóbbi tette meg írása tárgyául. A szerző nagyszámú idézettel illusztrálja, miképpen jelentek meg a transzilvanizmussal foglalkozó írásokban a keresztény eszmék és viszont, a keresztény írások, prédikációk miképpen hivatkoznak az erdélyiség követelményeire. Mindezek meggyőző érvek a transzilvanizmus ezen irányának meghatározó szerepe mellett.

Az ideológiák tudományos tanulmányozása nem egyszerű feladat. Nem véletlenül született meg a manheimi paradoxon kifejezés, ami e terület kutatásával járó ellentmondást van hivatva kifejezni. Ez a nehézség az ideológiának abból a sajátosságából következik, hogy sokszor nehezen definiálható, szimbolikusan fogalmaz, és van benne némi homályosság, viszont érzelmileg megerterhelt. Az emocionális elköteleződés ezért is sajátja az ideológiának, mert az valamilyen alapvető

emberi érzellemmel van kapcsolatban – a vággyal, reménnyel, félelemmel, gyűlölettel. A jelenséget kutató tudósnak mindezekkel úgy kell számolnia, hogy közben saját magát kívül kell helyeznie kutatása tárgyán, és meg kell tartania az objektív nézőpontot – ebben áll a manheimi paradoxon. Nem könnyű ugyanis megtalálni, hogy hol ér véget az ideológia és hol kezdődik a tudomány, különösen akkor, ha a kutató elkötelezett az ideológia mellett vagy éppen ellenében, ugyanakkor így megkérdőjeleződhet a tudományos kutatás objektivitása, és ezzel az eredményesége.² Cs. Gyimesi fentebb idézett tanulmányában is küzdött ezzel – a nyolcvanas évek Romániájában arra keresett választ a két világháború közötti transzilvanizmus szimbólumainak, fogalmainak a megértése révén, hogy mi lett elrontva, hogyan kerülhetett az erdélyi magyarság akkori, keserű helyzetébe. Cs. Gyimesi ezért kritizálta a húszas-harmincas évek transzilvanistáit, mondván, hogy olyan történelmi örökségre, világmépre és értékrendre hivatkoztak, melyek nem voltak folyamatosan jelen Erdély történetében (mint politikai önállóság, vallási szabadság és tolerancia), ezért hamis hagyományra próbáltak építkezni. Cs. Gyimesi úgy próbálta tehát elkerülni az ideológiakutatás csapdáját, hogy reflektáltan szemlélte saját helyzetét és kérdéseit.

A jelen kötet a transzilvanizmust tudományos objektivitással közelíti meg, ám a Cs. Gyimesi-féle kritikus reflexivitás nem jellemzi az írásokat, a tanulmánykötet beszédmódja, szemlélete egészében más. Ezek a tanulmányok nem bírálják a transzilvanizmust annak történelmi vagy etikai tévedéseiért, hanem leírják, bemutatják, elemzik – természetesen egyéni különbségek vannak a szerzők között. Összességében a kötet a transzilvanizmus jelentőségét demonstrálja, és az olvasó valóban árnyalt képet tud alkotni nem csupán arról, hogy miképpen működött a transzilvanizmus köré szerveződött erdélyi magyar irodalmi élet a huszadik század első felében, hanem mindezek történelmi előzményeiből is izelítőt kap, valamint áttekintő ismereteket az 1945 utáni, egészen máig tartó időszakról. Érdeklődve várjuk a további kutatási eredményeket.

A kötet szövegei együtt érzéketlenül felmutatják azt a mintázatot, ahogy az erdélyi magyarok a történelmi körülmények miatt időről időre önmagukat újrafogalmazó ideológiák megalkotására kényszerülnek, és ezek az újabb helyzetükhöz igazítva adnak célt számukra. A helyzet már 1526 után előállt. Erdély hol jobban, hol kevésbé alkotott külön politikai, közigazgatási egységet, az elkülönült időkben pedig előtérbe került valamilyen erdélyiséget megfogalmazó ideológia, amely ezt az elkülönülést igazolta, ám közben az összetartozás, a nemzeti egység igénye is időről időre felerősödött. Ez történt a 16–18. században, majd a 20. század gyorsan változó korszakaiban is: része lenni az összmagyarságnak, közben meg is őrizni az erdélyi sajátosságokat – a transzilvanizmus ehhez adott megoldásokat.

² Uo. 23.

Markó Béla, a rendszerváltás utáni Erdély egyik meghatározó személyisége a következőképpen látta a kilencvenes évek eleji helyzetet: „A többnyire ugyan-csak a humán értelmiségiek közül kikerült politikusoknak nagyon gyorsan sikerült egy kimondatlanul is transzilvanista, vagyis gyakorlatilag teljesen önálló érdek-képviselési szövetséget talpra állítaniuk. Az íróknak például ilyen különállásra nem volt szükségük, éppen ellenkezőleg, ők elsősorban integrálódni szerettek volna az összmagyar értékrendbe, de azért Erdélyben is működtetni kellett egy saját irodalmi intézményrendszert, sőt, erősíteni kellett a kapcsolatot a román írókkal is. Csupa ellentmondás látszólag, de hát erről szól egész erdélyi létünk, ez a transzilvanizmus végül is, azt hiszem...” (447–448.) Ellentmondás, melyet nem lehet feloldani, viszont megkerülni sem.